

ІСТОРІЯ МОВИ ТА ІСТОРИЧНА ЛІНГВІСТИКА

Радевич-Винницький Ярослав.

Р 15

Історія української мови: іноетнічні персоналії / Ярослав Радевич-Винницький. — Львів : Апріорі, 2020. — 260 с.

ISBN 978-617-629-513-6

Книжка містить нариси життя і діяльності визначних постатей неукраїнського походження, які залишили помітний слід в історії української мови та її літературної форми. Видання адресоване студентській молоді, особливо майбутнім філологам та історикам, а також широкому колу читачів, які цікавляться історичним шляхом української мови і ставленням до неї неукраїнців.

ISBN 978-617-629-513-6

© Радевич-Винницький Я., 2020
© Апріорі, 2020

Жожна мова, як будь-яке інше суспільне явище, існує і функціонує в певному часопросторі. У ньому вона виникає, формується, змінюється, взаємодіє з позамовними явищами і чинниками, контактує з іншими мовами, розвивається, прогресує, вдосконалюється у своїй літературній формі або, навпаки, деградує, занепадає чи й зникає з лінгвістичної мапи живих мов світу. Доки мовою користуються її носії і її існуванню ніщо не загрожує, вона ніколи не застигає на якомусь «синхронному зрізі», а продовжує змінюватися — з різною швидкістю — на всіх рівнях і підрівнях своєї системи: фонемному, просодемному, морфемному, лексемному і т. д. — розвиток мови продовжується.

Акад. Л. А. Булаховський писав: «...Мова розвивається й удосконалюється протягом усього існування народу, розвитку суспільства»¹. Це твердження цілковито відповідає дійсності, але тільки тоді, коли народ — носій цієї мови зумів зберегти її, тобто не перейшов на іншу мову або не став неодномовним (дво- чи й тримовним) з утратою його первинної мовою позиції основного засобу спілкування. Тому видається цілком обґрутованим твердження: «Предметом історії мови з позиції соціопрагматичного підходу є насамперед історія комунікації»².

На основі наведеної тези та обізнаності з досягненнями в означеній галузі європейської (французької, німецької, італійської, ін.) науки про мову авторка цитованої праці пропонує «альтернативну

¹ Булаховський Л. А. Українська мова в її історичних стосунках з іншими слов'янськими // Л. А. Булаховський. Вибрані праці в п'яти томах. Том другий. Українська мова. — К.: «Наукова думка», 1977. — С. 127.

² Подтерегера, Ирина Александровна. Что такое история языка? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/v/chto-takoe-istoriya-yazyka>. — С. 394.

модель для дослідження російської мовної історії, яку належить представляти як *історію мови та її вживання*¹.

За такою моделлю може і мати бути описана історія будь-якої мови, у т. ч. української. Справді, неможливо адекватно говорити про історію якоїсь мови, не говорячи про вживання цієї мови, про спілкування нею на різних етапах її існування, про територіальні й соціальні, зокрема, стратумні відмінності у її використанні тощо.

З мовоживанням пов'язана й історія буття етносів, їхня історична доля. Обмежимось одним, але достатньо показовим прикладом. В СРСР від 1926 до 1979 року «зникли, перестали існувати десятки (конкретно 93. — Я. Р.-В.) етнічних груп»². Якби продовжували вживатися мови цих «груп», то, відповідно, не зникли б і етноси — колективні носії своїх рідних мов. Не зупинився б наважди не лише розвиток цих мов — не зупинилися б навіки й історії цих етносів. Така ж доля — зникнення через поступове звуження сфер спілкування ними — була уготована й іншим мовам неросійських народів у тоталітарній російській імперії під псевдонімом Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Від часу появи «Курсу загальної лінгвістики» Ф. де Сосюра у науці про мову розрізняють лінгвістику внутрішню і лінгвістику зовнішню. Остання вивчає історичні, географічні, етнічні, соціальні, політичні, релігійні та ін. екстрагальвальні чинники, з якими пов'язане формування, існування, функціонування і розвиток мови. Ці чинники спричиняють, стимулюють чи, навпаки, загальмують, обмежують тощо дію інтрагальвальних, тобто внутрішньомовних, факторів мовного розвитку. Ф. де Сосюр зазначав: «Ми вважаємо досить плідним вивчення зовнішніх лінгвістичних явищ. Проте буде помилкою стверджувати, що без них неможливо пізнати внутрішній організм мови»³.

¹ Подтергера, Ирина Александровна. Что такое история языка? [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/v/chto-takoe-istoriya-yazyka>. — С. 395.

² Зеймаль Е. Народности и их языки при социализме // Коммунист. — 1988. — № 15. — С. 63.

³ Сосюр, Фердинан де. Курс загальної лінгвістики. Пер. з франц. Андрій Корнійчук, Костянтин Тищенко. — К.: Основи, 1998. — С. 35.

Із сосюровською дихотомією «внутрішня лінгвістика — зовнішня лінгвістика» онтологічно і гносеологічно пов'язана діахронічна дихотомія «внутрішня історія мови — зовнішня історія мови». Об'єктом внутрішньої історії мови є хронологічно послідовна і цілісна сукупність усіх перетворень, змін у системі і структурі певної мови, які відбувалися в ній на шляху її становлення та розвитку. Як університетська навчальна дисципліна внутрішня історія мови має традиційну назву «історична граматика».

«Історична граматика» описує діахронічні зміни у фонетиці («довгий ланцюг переходів, кожен із яких обов'язковий» (акад. А. А. Залізняк)), морфології, синтаксисі, лексиці тощо як іманентні процеси, внутрішньо притаманні конкретній мові, властиві їй як окремому лінгвальному феноменові. Однак термін «історична граматика» є, так би мовити, завузьким для позначуваного ним поняття, оскільки, як зазначено, йдеться не лише про граматику, а й про інші сфери мови — фонетику (фонеміку), лексику тощо. Тому в сучасному світовому мовознавстві вживається семантично ширший термін «історична лінгвістика».

«У світовій лінгвістиці серед перших, хто поділив історію мови на зовнішню (географічно-етнологічну) та внутрішню (граматичну) у розвідці «Продавньопольську мову до XIV ст.», був польський учений Ян Бодуен де Куртене. Відтак він поглибив свою думку у вступній лекції 1870 року у Петербурзькому університеті...»¹.

Зовнішня історія мови пов'язана з впливом природних, соціальних, етнічних, політичних, демографічних умов та інших чинників на її (мови) буття і функціонування, з контактами її носіїв із носіями інших мов, з характером цих контактів, з наявністю-відсутністю у мовної спільноти власної держави (держав), видом і типом держави та її структур, її мовною політикою, з релігією, освітою, наукою, мистецтвом (передусім словесним: художня література, театр) тощо.

Вплив зовнішніх чинників залежно від конкретних обставин буває як сприятливим для розвитку певної мови, так і більшою чи

¹ Фаріон, Ірина. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVI століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива: монографія. — Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2015. — С. 20.

меншою мірою несприятливим або й руйнівним для неї. Відомо, наприклад, що мови, які живуть в ізоляції, розвиваються повільніше, ніж мови, що перебувають у контактах з іншими мовами, особливо на перехрестях світових цивілізацій¹.

У дореволюційному російському, а відтак у радянському мово-знавстві не було чіткого протиставлення «внутрішня історія мови — зовнішня історія мови». «У вітчизняній лінгвістиці під історією мови в першу чергу розуміється розвиток звукового, граматично-го і лексичного складу мови. Тобто історія мови прирівнюється до історичної фонетики, історичної діалектології, історичної грама-тики й історичної лексикології. Таке розуміння історії мови як самостійної дисципліни представлене, наприклад, у класичній, праці Ніколая Дурново «Нарис історії російської мови»².

Коли йдеться про українську літературну (і народну) мову, то її історію без сплутування з історичною лінгвістикою повно й об'єктивно описав Митрополит Іларіон (проф. Іван Огієнко)³. Він чи-мало уваги приділив розглядові зовнішніх впливів на розвиток мови. «Пізно прийшла наша літературна мова до вершка свого сучасного розвою, пізно тому, що за останні двісті літ свого життя вона ніколи не знала волі й завсіди носила на собі найтяжчі воро-жі цензурні кайдани, як ні одна мова в світі. Цензурні російські удари 1720, 1847, 1863, 1876, 1881, 1882, 1894, 1914, 1933 і ін. років дошкульно били наше слово й сильно тамували його розвій. А від 1933-го року пішли нові обмеження в розвою нашого слова, об-меження дошкульній разячі, обмеження змісту писань, але вже за новою «демократичною» етикою — підступні, неписані... Обме-ження лукаві й страшні, яких світ не чував і не бачив...»⁴.

¹ Докл. див.: Зализняк, Андрей Анатольевич, акад. Об исторической лингвистике [Электронный ресурс]. — Режим доступу: https://elementy.ru/nauchno-populyarnaya-biblioteka/430714/Ob_istoricheskoy_lingvistike

² Подтергера, Ирина Александровна. Что такое история языка? [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/v/cto-takoe-istoriya-yazyka>. — С. 396.

³ Митрополит Іларіон. Історія української літературної мови. — Вінниця: Вид-во «Наша культура», 1949; Огієнко, Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Упоряд., авт. іст. біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Либідь, 1995.

⁴ Там само. — С. 272.

Не можна сказати, щоб у науці про українську мову в УРСР не було розуміння того, що історична граматика й історія мови — це різні наукові й навчальні дисципліни. Інша річ, що не завжди й не у всьому вони послідовно розмежовувалися. Так, у «Вступі» до «Історії української літературної мови» автор цього підручника П. П. Плющ писав: «Історія української мови на відділах україн-ської мови й літератури університетів та педагогічних інститутів викладається в двох курсах: в курсі історичної граматики україн-ської мови і в курсі історії української літературної мови. Кожний з цих курсів має власний предмет вивчення. Так, предметом курсу історичної граматики української мови є вивчення внутрішніх законів розвитку української мови (включаючи в це поняття місцеві її діалекти і писемну, літературну, мову), вивчення загального історичного розвитку звукової системи української мови, її форм і синтаксичної будови на основі зіставлення української мови з ін-шими слов'янськими, особливо східнослов'янськими — росій-ською і білоруською. <...>. Предметом курсу історії української літературної мови є вивчення загального історичного розвитку самої літературної мови українського народу (її норм, стилів, слов-ника, семантики, граматичної будови і стилістичних засобів) в її взаємодії з українською загальнонародною мовою, з її місцевими і соціальними діалектами та в зв'язку з розвитком літературних російської і білоруської мов. В курс «Історії української літературної мови» включаються також питання історії лексикографії, гра-матики і правопису, нерозривно пов'язані з розвитком української літературної мови, утворенням і розвитком її норм. Все це пов'я-зується з розвитком на різних історичних етапах соціальних функ-цій української літературної мови як знаряддя спілкування і роз-витку культури, науки, літератури і мистецтва»¹.

Мова, як згадувалося, — це соціальний феномен, вона живе і функ-ціонує в суспільстві, і це робить історію мови невід'ємною частиною історії цього суспільства. «Саме тому історія мови немислимі без історії політики, культури, релігії, економіки, техніки, права і т. д.»².

¹ Плющ П.П. Історія української літературної мови. — К.: Вид-во «Вища школа». — 1971. — С. 3–4.

² Подтергера, Ирина Александровна. Что такое история языка?... — С. 398.

На таких позиціях уже понад сто років стоїть західноєвропейська лінгвістична історіографія. Прикладом може слугувати «Історія французької мови від джерел до наших днів» у 13 томах, ініційована Фердинаном Брюно (*“Histoire de la langue française. Des origines à nos jours”*, 1906–1953); її 2-е, перероблене і доповнене, видання побачило світ у 1966–1972 pp.)¹.

Отже, історія мови є історична лінгвістика — різні дисципліни. Навіть більше: «Історія мови, маючи предметом свого дослідження історію комунікації, відокремлюється від історичного мовоznавства і зараховується до історичних наук»². До цих наук належить віднести і зовнішню історію мови в розумінні «подій, пов’язані з мовою як визначальним чинником життя людини та суспільства»³. Або ж іще ширше: «Історія мови — це історія життя наших предків і їхній посил у майбутнє»⁴.

Ключовим питанням у зовнішній історії мови є комунікація — спілкування, мовоживлення, використання мови. Ось як, для прикладу, виглядало становище з уживанням української літературної мови на початку ХХ століття. «Приблизно 85% українців, що жили на території, яка належала до Росії, перебували в найгіршому становищі; коло 13% у Східній Галичині й Буковині, приеднаній до Австрії, втішалися порівняно набагато кращими умовами; решта 2%, на Закарпатті, жили в обставинах, близких до обставин на підросійській Україні»⁵. Як бачимо, в умовах бездержавності українці, а з ними і їхня мова, перебували в залежному, підневільному становищі, але воно не всюди було однаковим.

«Русифіаторська політика царизму була вкрай несприятливим фактором для розвитку східноукраїнського варіанту літературної

мови. Великим ударом для української культури стали урядові укази і розпорядження 1863, 1876, 1881, 1894, 1895 рр.»¹.

У підвістрійській Україні, попри подвійний гніт — австрійський і польський у Галичині, австрійський і румунський на Буковині, — ситуація виглядала значно краще. «Широкий розвиток українського красного письменства, успіхи української науки в Галичині, культурне й економічне піднесення українського населення в цьому краї як наочний доказ плідності національного начала в народній освіті — все це пройшло повз увагу російських громадських кіл», — констатував акад. В. Вернадський².

Одним із аргументів на користь ліквідації заборон уживання української літературної мови в Російській імперії було те, що ці заборони «спричинили неприродний розріст малоруської літератури в Галичині, літератури значною мірою ворожої Росії»³. «Ворожою», очевидно, українська література була передусім самим своїм існуванням — як приклад для наслідування і засіб впливу. До того ж автори з підросійської України часто публікували свої українськомовні твори у Львові й Чернівцях. Навіть більше: «Літературні та громадські сили російської України в періоди посиленіх репресій виїзділи («отливали») в Галичину і також брали участь у місцевій культурній роботі. В результаті українці засвоїли погляд на Галичину як на П’емонт українського національного відродження, тоді як російські офіційні сфери звикли дивитись на ней як на вогнище («очаг») українського сепаратизму, підтримуване сторонніми («чужеродними») впливами»⁴.

У зовнішній історії мови велика роль, природно, належить т. зв. людському факторові. Деякі події, явища, факти у цій історії навіть

¹ Подтергера, Ирина Александровна. Что такое история языка?... — С. 398.

² Там само. — С. 401.

³ Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://movahistory.org.ua/Хронологія_мовних_подій_в_Україні:_зовнішня_історія_української_мови#Що треба знати про сайт

⁴ Фаріон, Ірина. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVI століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива: монографія. — Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2015. — С. 7.

⁵ Шевельов, Юрій. Українська мова у першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. — Чернівці: «Рута», 1998. — С. 11.

¹ Глущенко В.А. Русские языковеды в борьбе за равноправие русского и украинского литературных языков (конец XIX в. — начало XX в.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uaqryal.com.ua/scientific-section/russkie-yazyikovedyi-v-borbe-zaravnopravie-russkogo-i-ukrainskogo-literaturnyih-yazyikov-konets-xix-v-nachalo-xx-v/>

² Вернадский В. И. Украинский вопрос и русское общество [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://censor.net.ua/forum/2297820/chitat_vsem_v_i_vernadskiy_ukrainskiy_vopros_i_russkoe_obschestvo

³ Объ отмѣнѣ ст҃еній малорусскаго печатнаго слова. — С.-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи наукъ, 1905. — С. II.

⁴ Вернадский В. И. Украинский вопрос и русское общество...

мають «іменні» назви. Це, наприклад, «Валуевський циркуляр» (1863) — таємне розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії П. О. Валуєва з забороною публікувати малоросійською (українською) мовою релігійні, навчальні й освітні книжки. Інший приклад — «закон Аппонії» (1907). На основі цього ініційованого міністром освіти Угорщини Альбертом Аппонії докумету було мадяризовано більшість шкіл нацменшин цієї країни. 1868 р. сейм у Будапешті оголосив усе населення краю угорською нацією, отже, існування українців не визнавалося¹. Однак 1874 року на Закарпатті ще існувала 571 чисто українська школа. А вже у 1915 р. тут залишились тільки 18 мішаних (угорсько-українських) шкіл², усі інші були просто угорськими. Не дивно, що з часом на Закарпатті «було багато місцевих людей, що в душі почували себе мадярами (мадярони)». Мадярони «народньої мови ніколи не любили, як не любили простого народу, селян, уживали в себе вдома мови нібіто панської — мадярської. Боялися вони, цілком справедливо, що коли через школу, через книжку, через часопис запанує народня мова, то прийде кінець їх дотеперішньому впливові і значенню»³.

Про згаданий тип «людського фактора» й інші негативні чинники в зовнішній історії української мови та про різні форми і методи лінгвоциду, що застосовувалися в державах, до яких у минулому частинно чи й цілком належала Україна, ширше і докладніше можна прочитати у низці попередніх публікацій автора⁴.

¹ Австро-Угорщина [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Австро-Угорщина#Утворення_Австро-Угорщини

² Аппонії (Apponyi) Альберт // Енциклопедія українознавства. Перевид. в Україні. — Львів: НТШ, 1993. — Т. 1. — С. 55.

³ Сімович В. Мова // Карпатська Україна. Географія — Історія — Культура. — Львів: Український видавничий інститут, 1939. — С. 104.

⁴ Див.: Радевич-Винницький Я., Іванишин В. Мова і нація: Тези про місце і роль мови в національному відродженні України. Вид. 6-е, доп. — Львів: Апріорі, 2012. — С. 25–70; Радевич-Винницький, Ярослав. Україна: від мови до нації. — Дрогобич: «Відродження», 1997. — С. 187–198; Радевич-Винницький, Ярослав. Двомовність в Україні: теорія, історія, мововживання. — Київ — Дрогобич: Посвіт, 2011. — 592 с.; Радевич-Винницький, Ярослав. Лінгвоцид як форма геноциду. — Київ: Укр. видавн. спілка ім. Ю.Липи, 2011. — 78 с.; Радевич-Винницький Ярослав. Лінгвоцид: явіще, термін, політика // Spheres of culture. Vol. XIII. — Lublin, 2016. — Р. 279–287, та ін.

Пропонована ж книжка, навпаки, присвячена видатним особистостям, які більшою чи меншою мірою, в той чи той спосіб позитивно причинилися до визнання, утвердження, розвитку української мови та її літературної форми, зробили помітний внесок у її об'ективне наукове дослідження, захищали мовні права українців тощо. До того ж у цій книжці йдеться лише про людей, які не були етнічними українцями, не мали українського походження. Це шляхетні особистості з росіян, південних і західних слов'ян, німців, євреїв, скандинавів та ін., які в ім'я правди, справедливості, наукової об'ективності, загальнолюдських цінностей, проукраїнських симпатій тощо вважали за свій обов'язок підтримувати українців у їхньому бажанні та зусиллях жити повноцінним національно-мовним життям. Отже, у цій книжці йдеться про певною мірою подвійно зовнішню історію української мови.

Звичайно, за такого «персонального», до того ж одностороннього — позитивного — підходу історія нашої мови не може мати повного, всеохопного й цілісного характеру. Це тільки об'ективні — без іdealізації — нариси про окремих із найяскравіших її позитивних постатей, особистостей неукраїнського роду та пов'язані з ними події, епізоди, сторінки українського суспільно-мовного життя, що в сукупності дають можливість скласти уявлення про те, як змагання українців за свої національні права, за утвердження й розвиток своєї національної літературної мови, за повноту свого національного буття знаходили не лише відгук у душах окремих людей різних національностей, а й їхню ширу і діяльну підтримку або й ревну працю на українській ниві. Така їхня шляхетна постава морально зобов'язує сучасних і майбутніх українців до ширшої обізнаності з життям і діяльністю цих людей та вдячної пам'яті про них.